

1. XV аср иккинчи ярми ва XVI аср бошларида Мовароуннахрдаги вазият.

Марказий Осиё айниқса ўзбек халқи тарихида –хонликлар даври алоҳида ўрин тутади. Кўп минг йиллик ўзбек халқи тарихида бу давр ўзининг муддати билангина эмас, балки, шу даврда халқимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз берган жуда катта воқеалар билан ҳам ажралиб туради.

Темур вафотидан сўнг Темурий шахзодалар ўртасида бошланиб кетган тўхтовсиз урушлар соҳибқирон не машаккатлар билан бунёд этган кудратли давлатни парчаланиб кетишига сабаб бўлди. Аста-секин бу кудратли давлат таркибидан катор давлатлар ва мулклар ажралиб чиқиб кетди. Хоразмдан Астрободгача кенг ҳудудда жойлашган туркманлар биринчилардан бўлиб темурийлар давлатидан ажралиб чиқдилар. Худди шу вақтда Фарғона водийси ҳам ажралиб мустақил бўлиб олди. Шунингдек, Хисор ва Бадахшон ҳам мустақил давлатга айланди. Натижада Ўрта Осиёдагина эмас балки, Хуросон ва Эрон ҳудудларида ҳам темурийлар давлати йиқилган эди.

Темурийлар даврида буюк Темур давлатининг бундай парчаланиб кетиши Гарбда Қора денгиз киргокларидан бошланиб, Шарқда Иртиш дарёси ва Балхаш кўлига қадар, жанубда эса Сирдарёнинг қуйи оқимларигача чўзилган. Кипчок даштларида яшовчи Ўзбеклар деб аталмиш туркий тилда сўзлашувчи кўчманчиларни Мовароуннахр ерларига ҳужум қилиб уни забт этишлари учун қулай шароит яратиб берди.

Ўз вақтида мугуллар истилоси остида қолган ҳудуди забт этилиб, Жўжи улусига қиритилган Дашти Кипчок аҳолиси Жўжи ўлимидан кейин унинг ўғилларидан бири Шайбонқули остида ўзининг мустақил улусини ташкил этиш учун кураш олиб боради. Натижада Ёйик дарёсининг Шарқидан Сирдарё буйларигача бўлган ерларда бундай улус бапро этилади. XV асрда ана шу Шайбон бошчилигидаги улусда яшаган кўчманчилар ўзбек номи билан аталганлар.

XVI аср Хива тарихчиси Абдулғозийнинг ёзишича (1603-1664) асосан чорвачилик ва кўчманчилик билан шугулланувчи ўзбекларнинг кўпчилиги ёзни Ёйик дарёсининг юқори оқимида, қишни эса Сирдарёнинг қуйи оқимида ўтказадилар. Бу ерда ўзбеклардан ташқари кипчоклар кўнгиротлар уйшун, найман ва бошқа қабилалар ҳам яшаган бўлиб, улар ўша ўзбеклар таркибига қиради.

2. Мовароуннахрда Шайбонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши. Давлатни бошқариш тизими, солиқ сиёсати, ер-мулк муносабатлари.

XV асрнинг 20 йилларига келиб Дашти Кипчок уруғлари ичида Шайбонийлар уруғи

(ўзбеклар) олдинга чикди. Бу уругнинг энг кўга кўринган вакили, кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси Абдулхайрхон бўлиб, у ўзидан олдин бу ерда хукмронлик килган Барокхондан фаркли ўларок, тахтни ўзгалар ёрдамида эмас, балки бир катор ўзбек кабилалари, чунончи Найман, Кўнгирот, Киёт, Дурман, Уйгур, Уйшун ва бошка кабилаларнинг ёрдамида эгаллади. У жуда киска вақт ичида йирик давлатни вужудга келтирди ва бу давлатни унинг ўзи 1428 йилдан 1468 йилгача бошкарди.

Биз юкорида таъкидлаганимиздек, Абдулхайрхон бошлик ўзбеклар асосан кўчманчи халк бўлиб чорвачилик билан шугулланганлар. Шу боис уларга чорвачилик махсулотларини хунармандчилик ва кишлок хўжалиги махсулотларига алмашадиган халклар ва худудлар керак эди.

Бунданг ташкари бу даврга келганда кўчманчи ўзбекларнинг катта кисми феодал муносабатларининг ривожланиши натижасида ўз ўтлок ва подаларидан ажраган бўлиб, уларнинг ўтрок хаёт кечириси учун Моварауннахр ерлари керак эди.

Шу ва бошка бир катор сабабларга кўра хали Абдулхайрхон давриданок ўзбеклар Сирдарёнинг куйи окимидаги Сигнок, Оккўргон, Сузок, Узган ва бошка ерларга хужум килиб, у ерларни босиб олди.

Кўчманчи ўзбеклар томонидан Моварауннахр худудларини эгаллаш учун кураш Абдулхайрхоннинг набираси Мухаммад Шохбахт Шайбоний даврида (1451-1510) кучайди. XV асрнинг иккинчи ярмида Моварауннахрдаги ўзаро курашлар билан банд бўлган темурийларнинг асосий ракиби шимолдаги мўгуллар эди. Уларнинг Моварауннахр ерларига тўхтовсиз талончилик хужумларидан безор бўлган темурий шахзодалар мўгулларга карши курашда Шайбонийхондан фойдаланиш максасида у билан иттифок туздилар. Бирок Шайбонийхон бу иттифокка тез-тез хиёнат килиб, гоҳ темурийлар, гоҳ мўгуллар томонида туриб харакат килар эди.

Шайбонийхон бобоси Абдулхайрхон Дашти Кипчокда ташкил этган давлатни бир томонлама кучайтириб, ўз олдида хали ўша бобоси режалаштирган Моварауннахр ерларини босиб олиш ишини хал этишни максасида килиб кўйди ва уни амалга оширишга киришди. Бу ишга киришар экан, Шайбонийхон энг аввало 1480 йилда Козок хони Бурундукхонга катта зарба берди. Шундан сўнг Шайбонийхон 1488-1500 йиллар ичида Ўтрок, Ясси, Сиганок, Шахрисабз, Туркистон шахарларини эгаллайди. Шундан сўнг Темурийлар пойтахти Самаркандни эгаллашни ўз олдида максасида килиб кўйди.

Шайбонийхон 1499 йилда дастлаб Самаркандни камал килганда бу ерда Султон Ахмад Мирзонинг ўгилларидан бири, Султон Али Мирзо хукмронлик киларди. Унинг кобилиятсиз, хар томонлама ожизлигидан хабар топган Шайбонийхон Самарканд шахрига кирмай Шахрисабз ва Карши шахарларини талаб Кипчок даштига кайтиб кетади. Озрок вақт ўтгач Шайбонийхон Тошкент хокими Махмудхондан озрок ёрдам олиб, Самаркандга янгидан хужум бошлайди. Худди шу пайт Бухоро хокими Мухаммад-Боки тархон кўшинлари Самарканд хукмдори Султон Али Мирзога ёрдамга келаётганлигини хакида Шайбонийхон хабар топади. Шундан сўнг у Самарканд камалини тўхтатиб, асосий кучларини Бухоро кўшинларига карши каратади натижада Дабусия калъасида (хозиги Зиёвуддин станцияси якинида) бўлган жангда (1500) Шайбонийхон кўшинлари галаба козонадилар. Шундан сўнг Шайбонийхон Бухорога томон шиддат билан харакат килади ва шахарни уч кун камалдан сўнг кўлга киритади. Шайбонийхон томонидан Бухорони кўлга киритилгани хакидаги хабар Самарканднинг хукмрон доиралари орасида саросима келтириб чикаради Самарканд хукмдори Султон Али Мирзодан норози бўлган амирларнинг бир гурухи Андижонда хукмронлик килаётган темурий Бобур ихтиёрига,

иккинчи гуруҳи, Султон Али Мирзонинг Тошкентда хукмронлик қилаётган акаси Увайс Мирзо ёнига равона бўлдилар.

Воқеалар ривожини синчиклаб кузатиб турган Самарканд ҳокими Султон Али Мирзо бу вазиятда Шайбонийхон билан музокаралар олиб боришни лозим топиб, бир гуруҳ ўзига яқин кишилар билан унинг ҳузурига ташриф буюради.

Шу тарика Шайбонийхон 1500 йилда жангсиз Самаркандни биринчи марта эгаллайди. Султон Али Мирзони катл этиб, шаҳарни аёвсиз тарзда талайди..

Бирок, Самарканд рухонийларининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири хўжа Абдулмакарим ёрдамида Бобур тез орада Самаркандни эгаллаб, шайбонийларнинг шаҳарда қолдирилган кўшинларини ва уларни тарафдорларини кириб ташлайди. Шундан сўнг Бобур Шайбонийхон кўшинларини таъкиб этишга киришади. Лекин 1501 йил апрелида Зарафшон дарёси бўйида Сарикўл деган даштдаги жангда талофат кўриб Самаркандга чекинади. Бу ерда 4 ой камалда бўлиб, охири 1501 йилнинг иккинчи ярмида Самаркандни ташлаб чиқади ва Тошкент ҳокими Махмудхон ҳузурига кетади.

Шайбонийхон иккинчи марта Самаркандни қўлга киритиб, уни аёвсиз таладию Шайбонийхон Самаркандни қўлга киритгач, 1503 йилда Сирдарёнинг юқори қисмига қараб юриш қилди. Бу ерда (Тошкент ҳокими) Махмудхон, Бобир бошлиқ бирлашган қўшарга дуч келди. Архив ёнидаги шиддатли жангда улар устидан галабага эришиб. Тошкент, Шохруҳия, Фаргона шаҳарларини қўлга киритди(1504).

Шайбонийхон 1505 йилда Хоразмни, Моварауннахрнинг асосий шаҳарларини эгаллагач, Хуросонни ва унга қарашли ерларни босиб олишни мақсад қилди.

Хуросон султони Хусайн Бойқаро (Султон Хусайн) (1489-1506) ўзининг тўнғич ўғли Балх ҳокими Бадиуззамон билан бирга Шайбонийхонга қарши қўрашмоқчи бўлади. Лекин бу кўзланган натижани бермайди. Муҳаммад Шайбонийхон Хиротга қарши юриш арафасида Хусайн Бойқаронинг икки ўғли Бадиуззамон билан Музаффар Мирзо ўртасида тахт қўраши бошланади. Натижада Хирот тахтига улар бир вақтда подшо бўлиб қўтарилдилар. Бу Шайбонийхонга қўл келади. Шайбонийхон кўшинлари 1504 йилда Хисравшоҳ хукмронлик қилган Кундуз шаҳрини эгаллади. 1507 йилда эса Шайбонийхон Хуросон пойтахти Хиротни эгаллади, сўнгра Астрабодни эгаллади. Тахт талашган ака-ука теурийлар эса бири Гарбга, бири Шарққа қочди. Қиска вақт ичида Шайбонийхон Теурийлар ерлари бўлган Бухоро, Самарканд, Балх Махшад, Нишопур, Каба шаҳарларини эгаллади. У Сирдарёдан Афғонистонгача бўлган ерларнинг хукмдори бўлиб олди. Фақатгина Сирдарё бўйидаги ерлар Тошкент хукмронлигида бўлсада, булар ҳам Шайбонийхонга ярим қарам эди. Хуллас Шайбонийхон 8 йил ичида Теурийлар давлати ҳудудларини бутунлай истило қилди. Шайбонийхоннинг бирин-кетин берган қарбий қўшарлари туфайли Теурийлар давлатининг қўлашига олиб қелган асосий сабаблар ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш зарур бўлади.

Бу ҳақда гапирар эканмиз, аввало Шайбонийхон ҳужуми арафасида ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий аҳволни ёмонлиги, меҳнатқаш халқ оммасининг қашшоқ ҳаёти қўчманчи ўзбеклар-галабасининг асосий омилларида бири бўлганлигини қўрсатиб ўтиш зарурдир.

Аҳвол шунга қўриб етган эдики, Фарғонадек ери серунум, дехқони миришқор юртда ўзбеклар ҳужуми қўнларида 3-4 минг аскарни боқиш учун маблаг йўқ эди.

Теурийлар ўша даврдаги оғир иқтисодий аҳволини улар саройида хизмат қилган ўз даврининг қабардаст шоирларидан бири Биноий шундай хикоя билан ифодалайди: “На егулик қаллам қўр ва не қийимга қамланган баҳмалим қўр. Еядигани, қиядигани бўлмаган

киши илм ва хунарга кандай урина олсин.”

Ана шундай огир иктисодий ахвол сабаб мамлакатда кўп рухонийлар ва зиёлилар Шайбонийхон тарафига ўтиб кетган эдилар.

Тиниб-тинчимаган Шайбонийхон 1508-1509 йилларда козок ерлари устига юриш килди ва ерларни эгаллади. Натижада Шайбонийхон бир томондан Каспий денгизи киргокларидан Хитойгача, иккинчи томондан Сирдарё киргокларидан Марказий Афғонистонгача чўзилган ерга эга бўлган йирик феодал давлатга эга бўлди. Бу билан ҳам кифояланмаган Шайбонийхон 1510 йилдан бошлаб колган Хуросон ерларини босиб олишга киришди. Худди шу вақтда. Яъни XV асрнинг охирларида Эрондаги ўзаро феодал урушлар натижасида хокимият тепасига сафавийлар сулоласининг кўзга кўринган вакили Исмоил Сафавий келган эди. Исмоил Сафавий Хуросонни Шайбонийхондан тортиб олмокчи бўлди. Шайбонийхон бунга кўнмади. Натижада Исмоил Сафавий Шайбонийхонга карши кўшин тортди ва 1510 й. декабрда Марв ёнидаги жангда Шайбонийхоннинг 17 минглик армияси кириб ташланди. Шайбоний асирга олиниб калласи кесилди ва уни калласидан шох Исмоил шароб ичадиган идиш ясади.

Исмоил Сафавий бутун Хуросонга эга бўлиб чегаралари Озарбайжондан Богдодгача чўзилган Эрон давлати худудларини янада кенгайтди.

Шайбонийхон ўлдирилгач, Хоразм ҳам Эрон шохи Исмоил кўли остига ўтади ва Хоразмда Эронлик “кизилбошлар” хукмронлиги бошланди.

3. Бухоро амирлиги. Ижтимоий-иктисодий ва маданий хаёт

Бухоро иктисодий ва маданий марказ сифатида Шайбонийлар давридан бошлаб кучая бошлаган эди. Шайбонийлар сулоласининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири бўлган Убайдулло Султон 1533 йилда Шайбонийлар сулоласининг олий хукмдори этиб кўтарилди. 1512 йилдан бошлаб Бухоронинг ноиб бўлиб турган Убайдулла Самаркандни бошқариб турган Кўчкинчихон авлодлари билан ораси ёмонлиги туфайли хокимиятни Бухородан туриб бошқарди. Бухоро мамлакатнинг сиёсий-маъмурий марказига айланди. Бухоро расман хонлик сифатида Шайбонийлардан бўлган Абдуллахон II даврида 1557 йилда вужудга келди. Абдуллахон 1557-1598 йилда хукмронлик килди. Абдуллахон II ўз олдига илгари, яъни Мухаммад Шайбоний давридаги Шайбонийлар давлатининг кучли мавқеини тиклаш ниятида Тошкент хокимлари, Хисор амирлари, Самарканд султонлари билан тўхтовсиз урушлар олиб борди. Бу конли урушлар сабабли ўлкада бўлиб ўтган дахшатли воқеалар Хофиз Таниш Бухорийнинг “Абдулланомани” асарида баён этилган. Абдуллахон II ўз хукмронлиги даврида олиб борган тинимсиз урушлар натижасида 1573 йилда Фаргона, 1574 йилда Шахрисабз, Карши, Хисор, 1578 йилда Самаркандни ўзига қаратгач, 1582 йили Дашти Кипчок хукмдори Барокхоннинг ўгли Бобохонни устига ҳам юриш килди ва унинг устидан галаба қозониб, Шохрухия, Сайрам, Охангарон шаҳарларини эгаллади. Шундан сўнг сал вақт ўтмай 1583 йилда Балх шаҳрини 1584 йилда эса Бадахшонни эгаллади. Нихоят 1595 йилда Хоразм ҳам. Абдуллахон II томонидан босиб олинди. Шундай қилиб, Абдуллахон II XVI асрнинг 90 йилларининг бошларигача бутун Марказий Осиё ерларини ўз қўлига киритишга муяссар бўлди. Абдуллахон II Бухорони ўз давлатининг пойтахти сифатида маъмурий, иктисодий ҳамда маданий жихатдан хар томонлама ривожлантирди. Унинг давлати ўзининг иктисодий, харбий ва маданий қудрати жихатидан ўз даврининг энг кучли давлатига айланди. Шу боис бир катор дунё мамлакатларининг . Абдуллахон II давлатига бўлган эътибори ва

кизикиши ортиб борди. Бу ўз навбатида . Абдуллахон II нинг бошка мамлакатлар билан турли сохалардаги алоқалар ўрнатилиши учун зарур шарт-шароитларни яратиб берди. Хусусан, 1558 йилда Москва князи Иван Грозний Антоний Женкинсон бошчилигидаги ўз элчиларини Бухорога жўнатади. Ўз навбатида . Абдуллахон II ҳам ўз элчиларини Москва князлари Иван Грозний ва унинг ўгли Федорлар хузурига юборган. Бундан ташқари, . Абдуллахон II 1572, 1576 йилларда ўз элчиларини Хиндистон подшоси Акбаршоҳ хузурига юбориб, бу билан Акбаршоҳни Эрон шоҳи шоҳ Аббосга қарши биргаликда курашга тортишга ҳаракат қилади. Ўз навбатида Хиндистон подшоси Акбар ҳам совга-саломлар билан . Абдуллахон II га ўз совга-саломларини юбориб турган. Бирок, Абдуллахон II хукмронлигининг сўнг йилларида Бухоро учун оғир кунлар бошланди. Козок хони Таваккалхон Москва подшоси Федор Иванович васаллигига ўтиб, унинг ёрдамида Абдуллахон II га қарши кураш бошлади ва тез орада Тошкент, Туркистон, Самарқанд ва Андижон шаҳарларини эгаллади.

1598 йилда ўз ўгли Абдумўмин томонидан, Абдуллахон II ни ўлдирилиши Шайбонийлар давлати инктирозини янада тезлаштирди. Аммо, Абдуллахон II ўлгач, хонлик тахтига 1601 йилга келиб, уни 1753 йилгача яъни 150 йилдан ортиқ бошқарган Аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи вакиллари Боқимухаммадхондан (1601-1605) тортиб то Абулфайзхонгача (1711-1747) даврида Бухоро хонлигида ижтимоий-сиёсий аҳвол ёмонлашиб, мамлакат янада заифлашди. Натижада Эрон шоҳи Нодиршоҳ 1740 йилда Бухорони катта қисмини босиб олди ва Бухоро тахтига ўз тарафдори Мухаммад Ҳаким Оталикни ўтказди. Лекин, 1747 йилда Нодиршоҳ ўлгач, отасининг ўрнига оталик этиб кўтарилган Мухаммад Раҳим Аштархонийлар сулоласининг охириги вакили Абулфайзхонни катл эттириб, Бухоро тахтини эгаллайди ва 1753 йилда ўзини амир деб эълон қилади. Хонлик эса шу вақтдан бошлаб амирлик деб атала бошлайди.

Бухоро хонлигида иқтисодий ҳаёт ўта оғир бўлган. Бунга тўхтовсиз урушлар ва тахтда ўтирган хону амирларнинг кўпчилигининг тутуруксиз сиёсати сабаб бўлган. XVII-XVIII асрларда молия тизимини асосини Бухорода араблар истилосидан бери сакланиб келаётган хирож(хосилни 5Г1 дан 3Г1 қисмигача бўлган микдорда ер солиғи ва ушр (даромаднинг ўндан бири) ташкил этган. Бухоро хонлигида ҳам Хива хонликларидаги сингари ерларнинг кўпчилик қисми давлат кўлида бўлган. Бухорода давлат ерлари “Амлоки подшоҳи” ёки “Амлоки султони” дейилган. Бундай ерлар тарихда “Мулки девони” номи билан аталиб Бухоро ва Хоразм хонликларида то октябр тўнтаришигача сакланиб келди. Хонликда ернинг иккинчи тури “Мулк ерлари” ва учинчиси “Вафк” ерлари бўлган. Барча хонликлардагидек Бухоро хонлигида ҳам суд хукмрон синфлар-бой феодал синфлари кўлида зулм ва эксплуатация қуроли эди. Хамма козилар тепасида олий кози (кози калон) турган. У амир томонидан тайинланиб, давлатдаги хамма козилар иши устидан назорат қилган.

Суд жараёни ислом шариати асосида олиб борилган. Суднинг чиқарган ҳукми ўзгармас бўлган. Чунки унинг ҳукмини бошқадан кўриб чиқадиган ташкилот бўлмаган. Кизиги шундаки, суд жараёнида иккита аёлнинг судга берган кўрсатмаси бир эркакнинг кўрсатмасига тенг бўлган. Жазолар турлича бўлган фақат чиқарилган ўлим жазоси ижрочи учун козилар амирдан рухсат олишлари зарур бўлган.

Хонликда давлат даромадининг кўп қисми савдодан олинандиган тўловлар ҳисобига яратилар эди.

Бухоро хонлигида кўшинлар мунтазам бўлмай, лозим бўлганда хоннинг махсус фармонида асосан тўпландиган ўз шахсий гвардиясига эга бўлган. Улар кўпроқ ўзга

давлат кулларида (руслар ва колмиклардан) ташкил топган. Бухоро амирлигида кўшинлар сони XIX асрнинг 60 йилларига 10-11 минг киши бўлган.

XIX аср бошларида Бухоро хонлигида 36000 минг навқари бўлган. Уларнинг бир қисми Бухорода, колганлар хонликнинг бошқа ерларида яшаб амирдан “танҳо” сифатида олган ер ва дехконларига эга бўлганлар.

Бухорода артиллерия деярли йўқ бўлса, 13 та станоксиз мис тўпи бўлган. Шулардан биттасидан байрамларда отилган.

Бухоро хонлигида бу даврдаги маданият ҳақида гапирилганда шуни айтиш керакки, ўзаро урушлар маданиятни ҳам оғир аҳволга солиб қўйди. Хонликда ақидапарастлик авж олди. Бу ерда 300 масжид 50 дан ортиқ мадрасалар бўлса, улар маорифни ривожлантиришга етарлича ҳисса қўшолмади.

Хонликда ана шу даврда математика, астрономик соҳаларида йирик олим Мулло Турсун Фарозий, мусикачи Кавқабий, йирик фалсафашунос олим мулло Юсуф Қорабогий (1644-1648) ва бошқалар яшаб ижод этган.

Тарих соҳасида хали катор ишлар қилинган. Аштархонийлар инкирози ҳақида уларнинг сўнги вакилларида бир нечаларини аянчли ўлими ҳақида қуйловчи “Муқимхон тарихи”, “Убайдуллохон тарихи” каби тарихий асарлар ёзилган. Хонликда айниқса, Субхонқулихон даврида (1680-170) махсус мадраса-шифохона ташкил этилган, унинг ўзи Нишоний таҳаллуси билан шеърлар ёзган, кўп олим фузоларни, шоирларни тўплагани ҳақида маълумот бор.

Субхонқулихон даврида Турди ва Махмур каби шоирлар ижод этган. 1682 йилда Муҳаммад Вали Самарқандий деган шоир “Музаққирол асҳоб” мажмуасини тузиб унда шу даврда яшаб ижод этган 200 дан ортиқ адабиёт арбобларининг таржимаи холини берган.

Муҳаммад Балхий “Субхонқулихон” асарини, Мирмуҳаммад Амин “Убайдуллохон” асарини ёзди. Шу даврда XVII аср шоирларидан Сайидо Насафий Гофир Самарқандий (аттор), Масихо (темирчи), Манзур Самарқандий (этикдўз), Мулло Сарафроз, Фитрат каби демократик шоирлар яшаб ўтган.

Шоир Турди Субхонқулихонни халққа қарши сиёсатини фожя этувчи шеърлар ёзган.

Халқни хон ҳокимиятига қарши қурашга чақирган. Бу даврда Сўфи Оллоёр ва Машраб яшаб суфийлик гояларини илғари суради. Суфийлар тасаввуфнинг 4 қоидаси: Шариат, тарикат, маърифат ва ҳақиқатга амал қилишни илғари сурадилар. Улар тангрига бўлган муҳаббатларини, шеърларда изҳор этадилар. Шунингдек, улар инсон, маҳбуб, моддий дунё ноз неъматларидан баҳраманд бўлиш ҳақида қуйлайдилар.

Меъморчилик оҳасида ҳам анча иш қилинади. Самарқанддаги Регистон аталмиш бош майдон шу даврда шаклланади. Шу даврнинг энг бой қишлоқларидан бўлган Ялангтўшбий, Шердор ва Тиллакори мадрасаларини қурдирди. Хўжа Аҳрор қабри олдида мадраса ва номозгоҳ қурилди. Абдулазизхон даврида (1645-1680) бир қанча мадрасалар қурилди. Хали XVI асрдаёқ Бухоро ўзининг ажойиб рассомлари, хуснихатчилари билан шухрат қозонган эди. Қулёмаларни хуснихат қилиб қўчириш, миниатюралар ёзиш, авжига чиққан эди. Бу даврда Бухорода яшаб ижод этган рассом Шайхзода Махмур, Абдуллолар ўз даврининг атоқли хуснихатчилари эди.

Муҳаммад Раҳимдан кейин Бухоро тахтида мангитлар сулоласидан Шохмурод, Хайдар, Насрулло, Музаффар, Абдулахад, Олимхонлар ўтиришди. Уларнинг ҳар бири ҳукмронлик қилган йиллар ўзига хос мураккаб зиддиятчи хусусиятларга эга. Бухоро хонлиги 1920 йил 2 сентябрда большевиклар томонидан ағдарилди.

4. Хива хонлиги.

Хоразмда 1511 йилда Эронлик “кизилбошларга” карши фитна уюштирилди. Ўз вақтида Абдулхайрхонга карши чиккан Хоразмдаги ўзбек уруғлари ўша Кипчок Даштида Шайбонийлар билан ёнма-ён яшаган ва улар билан нодўстона муносабатда бўлган Берка султоннинг икки ўгли Эльбарсхон билан Бильбарсхонни Хива тахтига яширинча таклиф қилдилар. Ака-укалар бу таклифларга кўра Хивага келдилар. Хива халки “кизилбошларни” гдариб Эльбарсхонни хон этиб кўтардилар. Бу воқеа 1511 йилда содир бўлади. Хонлик тасарруфига Хоразм-Амударё этакларидаги қадимий дехкончилик воҳаси, Мангиткишлоқнинг Абулхон тоғлари Машхади Мирсийён ва Ўзбой атрофидаги ҳудудлар қирган. Эльбарсхон тез орада Хоразм ерларини шимолий Хуросоннинг каттагина ерлари, Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерлар ва Туркистоннинг жанубий ерларигача бўлган ерлар ҳисобига кенгайтирилди. Ва ана шу ҳудудда Хива хонлигига асос солди. Хонликнинг пойтахти дастлаб Вазир шаҳри, кейин Кўхна Урганч ва Хива бўлган.

Бирок, 1511 йилда Эльбарсни Хива хонлигига асос солган бўлсада, унинг ўзининг давридаёқ хонлик бир неча феодал эғаликларга бўлинган бўлиб, уларни бошқараётган шахзодалар ўртасида узлуксиз феодал урушлар бўлиб турди. Айниқса, бу урушлар 1538 йилда Эльбарсхон ўлгач (Эльбарсхон 1511-1538 йилда ҳукмронлик қилган) унинг ворислари даврида кучайиб кетади. Бунинг устига Хива хонлигига карши Шайбонийлардан Убайдуллахон (1538) юриш қилди ва Хива хони Аванешни ўлдириб, ўрнига ўз ўгли Абдулазизни ўтказди. Унинг даврида яна феодал урушлар кўпаяди. Бунинг айниқса Хива тахтида Араб Мухаммад (1602-1643) ўтирган даврда яққол кўриш мумкин эди. Қисқаси XVI аср 40-йилларидан бошлаб Хива хонлигида ўзаро қурашлар, айниқса хонликдаги ўзбеклар билан туркман уруғлари ўртасидаги зиддиятлар, қолаверса атрофдаги козок ва калмикларни ҳужумлари хонликни заифлаштирди. Хонликдаги бундай оғир аҳволдан фойдаланган Бухоро хонлари Субхонқулихон (1680-1702) ва Эрон шоҳи Нодиршоҳлар (1740) Хива тахтини ўз қўлларига қиртадилар. Бирок Хива хонлигида бундан кейин ҳам тинчлик бўлмади. Бу ерда Эрон ҳукмдорларига карши тез-тез галаёнлар кўтарилиб турди. Бундан фойдаланган ўзбек қабилаларидан бири-Кўнгирот уругининг бошлиғи Мухаммад Амин Инок хонлик тахтини эгаллаб, хонликда янги-кўнгирот сулоласига асос солди.

Хива хонлигида (XVI аср) бошқарув тизими жуда мураккаб бўлиб, уругчиликка асосланган бюрократик тизим мавжуд эди. Хивада бошқа хонликлардан фарқли ўлароқ инок деган лавозим бўлиб, бу лавозимни эгаллаган одам хондан кейинги одам ҳисобланиб, амир-ул-умаро, яъни ҳукмдорлар ҳукмдори деб аталарди. Хонликда девонбеги ҳам бўлиб, у хоннинг ўзидан кейинги амалдор ҳисобланарди. Яна кўшбеги деган лавозим бўлиб, унга хонликнинг жанубий қисмидаги ўтроқ аҳоли буйсунарди. Бу ерда хон, вазир ва қушбегидан ташқари яна 5 кишидан иборат хон маслаҳатчилари (улар уруг бошлиқларидан тузиларди) бўлган ҳар уруг бошлиқларидан (иноклар ва оталиқлар) 2 киши давлат бошқарувига қирган.

Хива хонлик бошқарувида ясовуллар штати бўлган. Яна юзбоши, мингбоши қаби амалдорлар бўлган. Яна жойлардаги амалдорлар ўзларининг қуйи бошқарув тизмларига эга бўлиб, ўз ерларини мустақил бошқаришган. Хонлик ўз навбатида округларга бўлинган бўлиб, уларни ҳокимлар ва қозилар бошқарган. Хонликда яшовчи туркман, козок ва қорақалпоқлар ҳокимларга буйсўнмай, фақат ўзларининг уруг бошлиқларига итоат қилганлар. Туркманларда улар бек ҳамда вакиллар дейилса, қорақалпоқ ва

козокларда бий деб аталганлар. Хонликда дин ахллари: сўфилар, шайхлар катта хурмат эътиборга эга бўлганлар.

Хонликда XIX аср 1 ярмида ҳам феодал муносабатларнинг ривожланиб боришига карамай, ўтмиш патриархал хаёт колдиклари сақланиб қолаётган эди. Ер ҳамда сув хон, йирик феодаллар кўлида эди. Айрим феодаллар кўли остидаги ерлар 15 минг танобни ташкил қилганда, оддий жамоа аъзоси бўлган дехконнинг ери 1-2 танобдан ошмас эди. Рус элчиси ((Москва) Иван Хохлов маълумотига кўра XVII асрда хон кўшинлари сони 15 мингдан 30 минггача бўлган.

Хива хонлиги иктисодини бу даврда огир соликлардан тушган пуллар ташкил қилган. Иктисодий хаёт хонликда жуда огир бўлган. Хива хонлигида ернинг бир қисми хукмронлик қилдаётган сулола аъзоларига (тўраларга), шунингдек харбий бошликларга (саркардаларга) ҳамда вакф ерлари сифатида масжид-мадрасаларга берилган. Бу ерларда ишловчи ижарачилар “беватанлар”, “яримчилар” деб аталганлар. Оддий мехнаткаш хонга “салгут” деб аталган огир ер солигини тўлаган. Яна “бегар” деб аталган мажбурият бўлиб, бунга асосан хар бир хонадондан бир киши 12 кун давомида хонга ишлаб берган. Аҳолининг дехкончилик билан шугулланадиган қисми сувни етишмаслигидан азоб чеккан. Бойларнинг ерларида куллар ишлаб қилган. Шахардаги хаёт бу даврда огир бўлган. Шахар аҳолиси хунармандчилик, айримлари дехкончилик билан шугулланган. Бугдой, арпа эккан, курт боқишган. Савдо кам ривожланган. Чунки карокчилар хужум қилиб турган. Савдони огир ахволга тушиши шахар аҳолиси хаётини ёмон ахволга тушириб қўйганини 1558 йилда хивани қузатган Женкинсон ёзади. 1573-1575 йилда Амударё ўз изини ўзгартиради натижада эски изи атрофидаги жойлашган қишлоқ ва шахарларда хаёт тўхтади. Одамлар эски Урганчдан, янги Урганч жануброққа ўтиб яшайдиган бўлади.

Амударё эски ўзанини қуриши хонлик марказини Хивага қўчишига сабаб бўлади.

Амударё ўзанини ўзгариши мамлакат иктисодий хаётига катта таъсир қилди. Хонлик хазинаси бўшаб, хатто амалдорларга ҳам йиллаб ойлик тўланмай қолди.

Қишлоқ хўжалигида асосан қўл мехнатидан фойдаланилган. Мехнат қуроллари қолоқ бўлган. Бу ўз навбатида хонликда иктисодий ахволни ёмонлигига сабаб бўлган Хар уч хонликда, жумладан Хива хонлигида ҳам ўз пули бўлган. Бу пуллар олтин, қумуш тангалар ва мис пулдан иборат бўлган.

XVIII аср бошларига қелганда иктисодий тушқунлик вужудга қелди. Бунга сабаб шу даврда ўзбеклар билан туркманлар ўртасидаги тўхтовсиз урушлар, Бухоро хонларининг Хива хонлари ички ишларига аралашуви, Қозок қолмикларини тўхтовсиз хужумлари, Эрон шохи Нодиршоҳни Хоразмни 1740 йилда босиб олиши (Элбарсхон даврида) бўлди. Бундан фойдаланган Петр 1 1714-1717 Хоразмга Бекович-Черкасский экспедициясини юборди. Бу вақтда Хива тахтида Шерғози хон ўтирган эди. (1715-1718 йиллар) Хива хонлигида аҳоли XIX аср I ярмида 350000-500000 ни ташкил қилган. Асосий қисми ўтрок аҳоли эди. Бир қисми чорвачилик билан шугулланган.

Бухоро амирлигида социал-иктисод ва маданий хаёт хақида тўхталадиган бўлсак, шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, давлат тузуми

1804 йилда Қўнғирот иноқлари йирик вакилларида бири Мухаммад Раҳимхон Хива тахтини эгаллаб, 1806-1825 йиллар давомида хонлик қилади. Унинг даврида хонлик хар тарафлама қучаяди ва марказий ҳукумат мустақамланади. Лекин унинг ворислари Мухаммад Эминхон, Қутлимурод, Олақуллар даврида Хива хонлигидаги ахвол яна мураккаблашди. Хива хонлиги 1920 йил феввалида большевойлар томонидан ағдарилди.

5.Кўкон хонлиги. Ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт.

Ўрта Осиёда энг кейин вужудга келган хонлик бу Кўкон хонлиги эди. Хонликка 1710 йилда минг қабиласидан чиққан Шохрухбий асос солди. Бу ерда шуни алоҳида қайд этиш зарурки, Шайбонийлардан сўнг Бухоро тахтига ўтирган Аштархонийлар сулоласи даврида шу сулола вакилларининг тахт учун ўзаро курашлар тўғрисида Бухоро хонлиги иқтисодий ва сиёсий жihatдан анча ночор аҳволга тушиб қолган эди. Бундан фойдаланган Фаргона XVIII аср бошларидаёқ Бухородан мустақил бўлиб ажралиб чиқди. Бу ерда дастлаб ҳокимиятни Чодак кишлоги хўжалари қўлга киритди. 1710 йилда эса хўжалардан ҳокимиятни ўзини Чингизхон авлодидан деб ҳисоблаган, ўзбекларнинг минг уругидан бўлган Шохрухбий олади. Кўконнинг биринчи хони Шохрухбий 1710-1721 ҳукмронлик қилади.

Минглар тез орада ўз қўлларига Сирдарё бўйидаги ерларни ҳамда Еттисувнинг бир қисмини киритадилар ва ана шу ҳудудда Бухородан мустақил янги давлатга яъни хонликка асос соладилар. Шохрухбий ўз давлатининг пойтахти этиб, Кўкон шаҳрини танлайди. Бу шаҳар араб сайёҳларнинг хабарига кўра жуда гўзал ва баҳаво шаҳар бўлиб, Хуканд ёки Хавоканд кишлоги ўрнида қурилган.

Қатор тарихий маълумотлар жумладан тарихчи Абдулқарим Бухорийнинг қолдирган маълумотларига кўра “Фаргона” деб аталган бу мулк айниқса Шохрухбийнинг ўғиллари Мухаммад Раҳимбий (1721-1740) ва Абдуқаримбий (1740-1760) ҳукмронлиги даврида иқтисодий, сиёсий ва маданий жihatдан анча ривожланади. Бу даврда унинг ҳудудлари қенгайиб, Кўкон, Андижон, Маргилон каби шаҳарларда савдо-сотик ва хунармандчилик ривожланади.

Норбутабий (1769-1800), Олимбек (1800-1809) Умархон (1809-1822) ҳукмронлиги даврида эса хонликка атрафдаги ерларни қўшиб олиш шунингдек, марказий ҳокимиятни қучайтириш мақсадида жойлардаги феодаллар ва бекларнинг ўзбошимчалик хатти-харакатларини бостиришга қаратилган ишлар олиб борилди.

Масалан, Норбутабий ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларидаёқ Чуст ва Наманган ҳокимларининг марказий давлатга бўйсунмай ўзбошимчалик билан сиёсат олиб боришларига қарши шиддатли кураш бошлади ва уни галаба билан яқунлади. Шундан сўнг яна бир ўзбошимча ҳукмрон-Хўжанд ҳокими устига юриш уюштирилиб, унинг устидан ҳам галаба таъмин этилиб, анча йиллар давомида Бухоро амирлигига бўйсуниб қолган бу шаҳар Кўкон хонлигига узил-кесил қўшиб олинди.

Ўзининг тўхтовсиз урушлари ва қаттиққўллик билан олиб борган сиёсати тўғрисида Кўкон хонлигининг ҳам ҳудудий ҳам сиёсий жihatдан қудратини юксалтирган Олимхон 1809 йилда фитна йўли билан ўлдирилгач, шу фитнада фаол қатнашган унинг укаси Умархон хонлик тахтига ўтиради. Умархон ўзининг хонлик йилларида Бухоро амирлигига қаршли Туркистон ерларини босиб олиш учун уруш олиб борди. У бу билан чегараланиб қолмай, Сирдарёнинг юқори қисмида яшовчи қозоқлар устига ҳам юриш қилиб, уларни ҳам ўз ҳудудига қўшиб олади. Тошкент, Бухоро, Хива йўллари қесишган жойда Окмачит қалъасини қурди. Унинг даврида хонлик ҳар тарафлама янада қучайди. Буни сезган Умархон ўзига “Амир ал-Муслимин” унвонини берилишини талаб қилди ва бунга эришди. Натижада у ўз номини жума номозда хутбага қўшиб ўқитиш ҳукмига эга бўлди. Бундан ташқари унинг номи билан танга пул ҳам забт этилди.

Умархон ўлгач хонлик тахтини унинг 12 яшар ўғли Мухаммад Али (1822-1842) эгаллади. Унинг даврида хонликда бир қатор мавҳум воқеалар содир бўлдики, булар хонликни унинг аҳолисини кейинги ҳаётига ҳар тарафлама салбий таъсир қилмай қолмади. Гап

шундаки, Мухаммад Алихон 1829 йиллар давомида Шаркий Туркистон ва Кошгарга, ҳамда Коратегин тожиклари устига муваффақиятли хар-хил юришларни амалга оширди ва ўзига “Гозий” яъни дин йўлида курашувчи деган номни олди. Бирок, шунга қарамадан мамлакатдаги дин пешволари ичида унинг душманлари ҳам кўп эди. Ўша дин пешволари Мухаммад Алини шаккок, худодан қайтган деб эълон қилишди ва унинг устидан Бухоро амири Насруллога арз қилишди. Бухоро амири томонидан 1840 йилда Кўконга юборилган элчи Мухаммад Алихонни ўғай онасига уйлангани сабабли кофир деб эълон қилинган деган гапни олиб келди. Шундан кейин хонлиги ва Бухоро амирлиги ўртасида уруш келиб чиқади. Урушда Кўкон хони енгилиб, Хўжанд шахрини Бухорога топширишга мажбур бўлади.

1842 йилда Кўконда Мухаммад Алихон унинг зулмига қарши халқ кўғолони бошланади. Бухоро амири Насрулло бундан фойдаланиб, Кўконга лашкар тортиб боради, Кўконни қўлга киритиб, 3 кун талон тарож қилади ва Кўкон хони Мухаммад Алихонни, унинг онаси ўз замонасининг ажойиб шоираси Нодирабегимни ёш ўғли Мухаммад Аминни бир канча сарой хизматчилари билан биргаликда халқ кўзи олдида қатл эттиради, Кўкон Бухорога қўшиб олинади. Бирок 3 ой ўтгач 1842 йилнинг ёзида Кўконда Насруллога қарши қўзғолон кўтарилиб, унинг ҳокимияти ағдарилиб ташланади.

Шундан кейин, Кўкон тахтига собиқ Кўкон хони Олимхонни Таласда яшаётган жияни Шерали таклиф этилди ва у 1842-1845 йиллар давомида хонлик қилди.

Бирок, 1845 йилда Шералихон билан уни тахтга кўтарилишига сабабчи бўлган кипчоклар ўртасида юзага келган зиддият туфайли Шералихон ўлдирилади. Тахтга унинг 13 яшар ўғли Худоёрхон қўйилади. Худоёрхон 1868 йили Чор Россияси билан сулҳ тузиб, амалда унинг вассалига айланди. Худоёрхонни Чор Россияси билан яқинлашишига қаратилган соткинлик сиёсати ва унинг хонликдаги зулми халқнинг газабини уйғотади. Натижада унга қарши халқ кўзғолонлари бошланади. Ана шундай кўзғолонлардан энг каттаси 1872 йилдан то 1878 йилгача давом этган Пўлатхон ва Абдурахмонхон Офтобачи бошчилигидаги кўзғолон бошлади. Бу кўзғолонлардан қочиб Худоёрхон Тошкентга чор генераллари олдига ёрдам сўраб келади. Чор генераллари оқ подшонинг фармони билан 1876 йил 19 февралда жаъми тахтида 16 та хон ҳукмронлик қилган Кўкон хонлиги тугатилиб, Фаргона генерал-губернаторлигига қўшиб юбордилар.

Кўкон хонлигидаги ижтимоий-сиёсий аҳвол ва маданий ҳаёт ҳам ўзига хос бўлган. Хонлик ҳудудидаги бир томондан Сирдарё билан Коратегин ўртасида жойлашган Фаргона вилоятидан ториб то Туркистонгача, иккинчи томондан Кошгардан то Балхаш қўлларигача бўлган катта ерлар қирган. Хонлик аҳолиси ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, яҳудийлар, афгонлар, козоклар, қорақалпоқлар, уйғурлардан ташкил топган. Хонлик ташкил этилган вақтда унда яшовчи аҳолининг умумий сони 1,5 2 млн кишини ташкил этади. Қорақалпоқлар гилам тўқиш билан танилган. Ўзбеклар, тожиклар асосан дехқончилик, шунингдек қосибчилик билан шугуллансалар, қирғиз ва козоклар чорвачилик, қорақалпоқлар гилам тўқиш билан банд эдилар. Яҳудийлар, ҳинди, афгон ва бошқа халқнинг вакиллари эса савдо билан шугулланганлар. Яҳудийлар яна мусаллас тайёрлаш билан машғул бўлганлар. Кўкон хонлигида дехқончилик билан шугулланувчи аҳоли сувдан фойдаланишни муқаммал эгаллаганликлари билан ажралиб турар эдилар. Бу ерда сунъий сугориш ишлари кенг қўламда олиб борилган.

Дехқончиликда бугдой, арпа, тарик, жўхори, шоли, мош, ловия, пахта ва бошқа экинлар экилиб, улардан яхши ҳосил олинган. Ер эгаллигининг асосан 4 тури мавжуд бўлган: Биринчиси, хирож ерлари (замини хирожий) асосий ер эгаларининг ерлари. Иккинчиси,

давлат ёки амлок ерлари (замини давлат, замини амлок) бу хон ихтиёридаги ерлар бўлган. Учуниси хусусий ерлар бўлган, ерлар ичида ўртачаси хисобланган яъни, хон ерларидан кейинги ўринда турган, (менинг фикримча), бу ерлар хоннинг махсус фармойиши билан берилар эди. Тўртинчи, вақф ерлари, бу ерлар диний муассасаларга карашли эди, унда асосан рухонийлар фойдаланар эдилар.

Хирож ерлари ер эгалари, хусусий ерлар бўлиб, ундан олинган солик хирож деб аталар ва хосилнинг 1Г5 қисмидан то 1Г8 қисмигача ташкил қилар эди. Хорижнинг бир қисми хамма хонликлардаги каби бу ерда иш билан олинган.

Амлок ерларидан хон хон баъзан айрим кишиларга тақдим этар, бундай ерлар танҳо деб юритилар эди. Бу ерлардан солик йиғиш ҳуқуқи танҳодорларга берилар эди.

Танҳодорлар ўз ерларини бошқаларга ижарага беришга ёки ўзлари бевосита солик йиғиш ҳуқуқига эга эдилар.

Хусусий ерлар хон томонидан айрим кишиларга у ёки бу хизмати учун махсус ёрлик билан берилар ва бундай ерга эга бўлган шахслар ҳамда жамоаларнинг бари солиқдан озод қилинар эди. Бундай ерларни “мулки хур” деб аталар эди. Ундан ташқари, “замини ушри” деб юритиладиган ерлар ҳам бўлган. Улардан хосилнинг 1Г10 қисми баробарида солиқ олинар эди. Расмий солиқлардан ташқари яна турли хил фавқулодда солиқлар бўлган, бунга мисол қилиб қумуш солиғини олишимиз мумкин.

Расмий солиқлардан ташқари яна бошқача қилиб айтганда, марказий солиқлардан ташқари дехқонлар яна район бошлиғи учун қафсон доруга, амир учун, қишлоқ оқсоқоли учун, муштак деган солиқлар тўлар эдилар. Амлоқдорлар қелгунча дехқонлар хосилни йиғиштириб, ўриб олишга ҳақлари йўқ бўлган, ҳамда солиқ йиғувчилар қелиб хосилни тахминий хисоблаб чиқар эдилар ва шунга қараб олинадиган солиқ миқдорини белгилаб чиқар эдилар. Улар дехқонларни хоҳлаганча талаш ҳуқуқига эга бўлганлар.

Уй ҳайвонлари учун яқсара солиғи ҳам дехқонлар буйнида эди. Бу солиқ мисол учун бир жуфт ҳўкиз ёки от учун бир ботмон бугдой баробарида олинар эди. Бу солиқ мисол учун бир жуфт ҳўкиз ёки от учун бир ботмон бугдой баробарида олинар эди. Беда экиладиган майдонлардан алаф пули солиғи олинганлиги ҳақида маълумот бор. Қўчманчи қирғизлар 40 бош қўйдан 1 қўй солиқ тўлашган.

Бундай солиқлардан ташқари, яна уруш вақтларида хон саёҳатга чиққанда, хонга совға бериш вақтларида аҳолидан жуда қўплаб солиқлар олинар эди. Шаҳар аҳолиси учун солиқ уйлар, ишхоналар ва дўқонлар миқдорига қараб белгиланган.

Хунармандлар икки табақадан иборат бўлиб, юқори табакани усталар, қуйи табакани шогирдлар, ҳаммоллар, қунбай ишловчи усталар ташкил қилар эдилар.

Асосий хунар қиллари ип ва ипак матолар тайёрлаш, темирчилик, эгар-жабдук яшаш. Бўёқчилик, мисгарлик, заргарлик, дурадгорлик, арава ва омоч яшаш, мум ишлаш, писта қўмир тайёрлаш, қамиш томлар яшашдан иборат бўлган. Қўқонда хонга қарашли порох ишлаш ва қогоз тайёрлаш қорхоналари бўлган.

Қўқон хонлиғи ҳудудида ер ости бойлиқлари ҳам қўп бўлган ва шулар жумласидан, Наманганда олтин, Андижонда қумуш ва қўрғошин, Тянь-Шаннинг Шимолий тарафида, Қоратогда бироз мис ва темир рудалари олинган. Селитра Чакқисўз, Ўратепа, Хўжандда, олтингургурт Лаълиқон, Ўратепада учрар эди. Ўш ва Наманганда тошқўмир олинар эди. XIX асрда Қўқон шаҳрида ип газлама тўқиш марказлашди, жун ишлаш Тошқентда, темир асқоблар Наманганда марказлаша борди. Солиқ, асосан натурада бўлди ва шу билан бирга пул билан ҳам солиқ тўланадиган бўлиб қолди.

Россия билан савдо алоқалари ривожланди. Россия Ўрта Осиё ўз навбатида, пахта, жун,

чорвачилик, богдорчилик махсулотлари етказиб берган.

Кўкон хонлиги ўзининг атрофдаги бошқа хонликлар билан ўзаро савдо муносабатлари олиб борардилар. Кўкон хонлиги Бухорога мева, ипак чиқарар эди. (Хитой моллари ҳам шу жумладан), Бухоро эса ўз навбатида пахта, жун, юпка матолар, рус чити каби молларни берарди.

Кўкон хонлигида давлатни бошқаришда ҳам бошқа хонликларга караганда айрим ўзига хос хусусиятлар бўлган.

Хонликда хондан кейинги асосий амалдор мингбоши бўлганки, у ҳуқуқ ва вазифаси жиҳатдан Бухоро хонлигидаги Кушбегига тенг бўлган. Кўкон хонлигининг маъмурий-сиёсий соҳасида бевосита хон томонидан Тошкентни идора этиш учун сайланадиган беклар бегини ахамияти катта бўлган.

Кўкон хонлигида мухтасиб лавозими ҳам бўлиб, у Хива ва Бухоро хонликларидаги раис вазифасини бажарган. Кўкон хонлигида мухтасиб зиммасига яна аҳолининг ҳулқ-атвори, юриш туриши ҳамда шариат, савдо-сотик, талабларини бажариш устидан назорат қилиш вазифаси юклатилган.

Хонликда миршаблар, яъни, кўрбошилар бўлиб, улар кечқурун бозорлар ва осойишталикни сақлаш билан банд бўлганлар.

Кўкон хонлиги вилоятларга бўлинар. Вилоятлар бекликларга бўлинар, бекликлар эса ўз навбатида аминлик ва оксоколликка бўлинар эди. Вилоятлар устидан ҳокимликлар, бекликлар устидан беклар, оксоколликлар устидан оксоколлар, аминликлар устидан аминлар ҳукмронлик қилар эди. Хон мамлакат устидан асосий бошлик ҳисобланар, бироқ мамлакатнинг давлат ишларини олиб бориш учун давлат кенгаши ташкил қилинар эди. Хон кенгашига ҳар турли унвонга эга амалдорлар қирар (шу жумладан рухонийлар ҳам). Хон кенгашининг баъзи аъзолари баъзи бир вилоятларнинг ҳокими ҳисобланар эди. Бироқ, улар ўз вилоятларида бўлмасдилар. Бошқа ҳокимлар вилоятларда, яъни ўз ерларида яшардилар. Хон олдига факат совгалар топшириш ва айрим хизмат ишлари учун келардилар. Кишлоқлардаги аминлар ва оксоколлар вилоят ҳокимлари томонидан тайинланар, аҳолини баъзи судга доир ишларини қараш ҳуқуқига эга эдилар. Асосий суд органи кози ҳисобланиб, уларни хоннинг ўзи тайинлар эди. Козилар ҳам диний, ҳам фуқаролик ишларини кўрар эдилар. Козилар ҳатто ўлим ҳукмини чиқаришга ҳам ҳуқуқли эдилар.

Хонликда мингбошидан кейин кушбеги, додхох, понсодбоши ва парвоначи деб аталган амалдорлар турганлар. Улар вилоятлар устидан ҳукмронлик қилганлар, уруш вақтларида кўшинларга кўмондонлик қилганлар, тинчлик вақтларида хон кенгашида катнашиб, давлат ишларини ҳал қилганлар. Хонликда армия асосан отликлардан иборат бўлиб, улар факат уруш ҳолатларидагина чакирилган. Уларда на каттик ҳарбий интизом, на бир хил ҳарбий кийим бўлган.

Ҳарбий қисмлар асосан вилоят ҳокимларининг қўлидаги кўшинлардан ташкил топган. Ҳарбий қисмлар асосан вилоят ҳокимларининг қўлидаги кўшинлардан ташкил топган. Ҳарбий қисмлар 3 га бўлинар эди: Сипох (кавалерия), Сарбоз (пиёда аскарлар), Тўпчи (артиллерия). Сипохлар отлик аскар бўлиб, хон гвардияси ёки вилоят ҳокимлар қошидаги ҳарбий қисмлар составига қирар эди. 1830 йилда Кўкон хонлигининг энг йирик ҳарбий қисми Тошкент отрядида 15 минг сарбоз бўлган. Кўкон хонлиги кўшинларининг қуролланиш даражаси Бухоро хонлигига караганда ёмонроқ бўлган. XIX асрнинг 50-йилларида хонлик кўшинларининг 1Г7 қисмигина пиликли милтиклар билан қуролланган бўлиб, бутун хонликда 100 га яқин мисдан қуйилган замбараклар бўлган

холос. Бошка хонликлардаги каби ерлар асосан бойлар, амалдорлар, ўзига тўк меҳнаткашлар, диний ходимларнинг кўлида эди. Ерга эга бўлмаган дехконлар бойлар ва катта ер эгаларининг кўлида огир шароитларда ишлар эдилар. Ана шундай дехконларни чоракорлар дер эдилар. Чоракорлар хосилни йикканларидан кейин 1Г5 кисмини хирожга ва ёлланган ишчи кучига тўлагандан сўнг ¼ кисмини ўзига олиб колар эди. Агар пахта ёки жухори ишлаб чиқарилган бўлса, халиги тўловлардан сўнг, 1Г3 кисми унга колар эди. Кўкон хонлигида яшовчи Наливкин ва Наливкиналар у ердаги аҳолини хаёти хакида гапира туриб шундай дейишган. “Улар очликка (хар доим оч яшашга) ўрганиб кетганлари учун, йилнинг маълум фаслларидаги очлик улар учун кишдаги совук ва ёздаги иссик каби табиийдир”.

Камбагал аҳолининг уйлари гуваладан ясалган, қапа, ертўла кўринишидаги уйлар бўлганлигини айтиб ўтиш керак. Бундай уйларга ертўла бўлса, эшик билан мўри ягона нур тушиб турадиган жой бўлган. Хаво каттик совук бўлганида эшик маҳкам ёпилар, мўри кигиз билан тўсилар эди, сассик кора чирок ёкиб ўтирилар эди.

Маориф тизими асосан ислом дини асосида тузилган эди, яъни 2 боскичга бўлинган бўлиб, 1 – боскичда билан ўқувчиларга (калтаклаш усули билан) Куръон ва баъзи бошка китобларни механик ёдлаттирар эди. Бу боскичнинг муддати 2-5 йил эди. 2-боскичда олий даражада маълумот олинар эди. Муддати 20 йилгача эди.

Юкорида ижтимоий, иктисодий, сиёсий шарт-шароитлар Кўкон хонлигида санъатга ҳам таъсир кўрсатди. Бу таъсир натижасида бу ерда ҳам адабиётнинг 2-кисми яъни демократик ва феодал-клерикал окимидир. Демократик адабиёт намоёндалари сифатида Гозий, Хозик, Нодира, Махзуна, Увайсий каби замонасининг ажойиб шоиру-шоираларини кўрсатиш мумкин. Бирок, шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, тақдир тақозоси билан мамлакатимиз худудида вужудга келган сулола вакилларининг айби билан бойлик, ер, юрт ва тахт талашиб доимий равишда бир-бирлари билан тўхтовсиз урушлар олиб борди. Бу ўз навбатида мамлакат халк бошига сон-саноксиз кулфатлар келтирди.

Шундай қилиб, Марказий Осиёда тарих тақозоси билан вужудга келган уч хонликдаги ижтимоий иктисодий ва маданий хаёт хакида гапирар эканмиз, шу нарсага эътиборни қаратишимиз керакки, энг аввало хар уччала хонлик ҳам ўша даврдаги хукмрон синфлар манфаатини химоя қилишга тўла бўйсундирилган эдики, бу навбатида ўлкада иктисодий, маданий ва харбий соҳада ночорликни келтириб чиқарди. Бундан фойдаланган Чор Россияси ўлкани босиб олиб, ўз мустамлакасига айлантирди.